

12. ve 15. Yüzyılda el-Ezher'e İlmî Yolculuklar ve Bunun Batı Afrika'daki Bilimsel Gelişmeye Etkisi

Öz: Kültürel gelişimin ve bilimsel üstünlüğün dinamiklerinden biri bilim adamlarının ve öğrencilerin, ilim öğrenmek ve deneyim kazanmak amacıyla dünyanın dört bir yanına yayılmış ilim merkezleri arasında yaptıkları gezi ve seyahatlerdir. Memlûklerin döneminde bilimsel ve kültürel aydınlanmanın en önemli merkezlerinden biri Mısır'daki Ezher-i Şerif'tir. O dönemin yöneticilerinin buradaki eğitim faaliyetlerine harcama yapmaları, burs ve barınma sağlamaları ve hocalara yüksek maaşlar vermeleri nedeniyle, bütün İslam ülkelerinden ilim talebeleri Ezher'de eğitime teşvik edilmişlerdir. el-Ezher, Batı Afrika'dan gelen ilim talebelerini cezbetmiş, öğrenciler; yolculuk meşakkatine katlanarak Arap dili, dini ilimleri ve diğer alanlarda ilimleri öğrenmek için Ezher'e gelmişlerdir. Bunlar, Batı Afrika'da eğitimle ilgili ve fikri kalkınmaya büyük oranda etki etmiş ustatlar olmuşlardır. Dolayısıyla bu bölgede büyük bir bilimsel faaliyet meydana gelmiştir. Araştırmamız bu bölgeden Ezher'e teknik ve İslami bilgi elde etmek amacıyla gelen Afrikalı ilim talebelerinin ve âlimlerin yolculuklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Yolculuk, Batı Afrika, el-Ezher, Kültürel değişim.

The Scientific Journey to al-Azhar in the 12th and 15th Centuries and Its Impact on Scientific Development in West Africa

Abstract: One of the dynamics of cultural development and scientific superiority is the trips and travels of scientists and students between scientific centers spread around the world to learn science and gain experience. One of these science centers is Azhar Sharif in Egypt, one of the most important centers of scientific and cultural enlightenment during the Mamluks period. Because the administrators of that period spent on educational activities there, provided scholarships and accommodation and paid high salaries to the teachers, science students from all Islamic countries were encouraged to study in Azhar. Al-Azhar attracted science students from West Africa. They came to Azhar to learn the Arabic language, religious sciences, and other sciences by enduring the hardships of traveling. Therefore, a tremendous scientific activity has occurred in this region. Our research aims to reveal the journeys of African science students and scholars who came to Azhar from West Africa to obtain technical and Islamic knowledge.

Keywords: Education, Journey, West Africa, al-Azhar, Cultural change.

**Mohamadou
Aboubacar**
MAIGA* 

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı. E-posta: f.maiga85@gmail.com, ORCID. ID: <http://orcid.org/0000-0001-7586-2754>.

Giriş

Batı Afrika sultanları, Memlûkler döneminde Mısır'la güçlü ilişkiler kurmuş, iki bölge arasındaki ticaret, kültürel ilişkilerin artmasını teşvik eden etkenlerden birisi olmuştur. İki bölge arasında ticari mübadele sürecinin gelişmesi, malların trampa edildiği ticaret merkezlerinin varlığıyla sonuçlanmıştır. Bu merkezler aynı zamanda hem Mali ve hem de Songhay krallıklarının kültür merkezleri haline gelmiştir. Kitap mübadelesi, iki bölgeyi birbirine bağlayan en önemli kültürel göstergelerden biridir. Çünkü Mısır'dan ticaret kabileleri aracılığıyla bölgeye, çok sayıda kitap getirilmiştir. Kitap ticareti, diğer herhangi bir ticaretten elde edilen kârdan daha fazla kâr sağlamaktadır.¹

Batı Afrikalı padişahlar iki bölgenin sahip olduğu yakın ve dostane ilişkiler adına, bilginleri ve ilim talebelerini İslami ilimler öğrenip ardından da İslam kültürünü yaymak üzere vatanlarına dönmek amacıyla Mısır'a yolculuk yapmaya teşvik etmiştir. Bu sebeple İslami kaynakların zikrettiğine göre, Kanem Borno İslam İmparatorluğu'nun hâkimi Sultan Berri b. Donam, 1241 yılında eğitim için Ezher'e bir öğrenci grubu göndermiş, onlar için konut yaptırmış ve onlara büyük miktarda vakıf tahsis etmiştir. Mısır halkı verilen bu önemi ve Ezher'e, Borno'dan çok sayıda öğrenci geldiğini görünce, Borno revakları olarak bilinen Ezher'deki revakları onlara tahsis etmiştir. Bu revaklar, 1952 yılında Mısır devrimine kadar öğrencilerin barınması olan misyonunu yerine getirmeye devam etmiştir.² Kaynaklar ayrıca Berri b. Donam'ın, hayatı boyunca iki kez hac yaptığını, her hac esnasında kendisine 300 âlim ve ilim talebesinin eşlik ettiğini, sayıları 900'e ulaşıncaya kadar onları Mısır'da bıraktığını eklemektedir. İlim ve irfan öğrenmek için Mısır'a talebe gönderen Mali İmparatorluğu'nun yöneticilerinin durumu da buna benzerdir.³ Bu durum, Ezher'de ilim halkalarını görmeleri için orada çoğunun yerleşmesine sebep olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, bilimsel gezilerin Mısır ve Batı Afrika ülkeleri arasındaki entelektüel ve kültürel ilişkilerin güçlendirilmesinde oynadığı büyük rolü ve bunun, bölgede kültürel ve entelektüel hareketin canlandırılması, çeşitli bilimsel etkileşimler vasıtasıyla Müslüman ülkeleri arasında kültür birliği oluşturulmasına yaptığı katkıyı ortaya koymaktır.

Araştırma, şu soruların cevabını aramaktadır: Bu süreçte Ezher'in ilmi konumu

¹ Ahmed Baba Timbukti, *Neylü'l-İbtihâç bi'tatırizid-dîbâç* (Trablus: Dârü'l-Kitab, 1989), 15.

² Muhammed Bekri, *el-Mugarrîb fi zikri bilâdi İfrikya ve'l-Mağrip* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiye, 2013), 70.

³ Abdül-Celil eş-Şâtir, *Tarihu ve Hadaretü's-Sudan eş-Şarkî ve'l-evsat fi'l-karnî's-sâbi' ila'l-karnî't-tâsi aşera li'l-milâdi* (Kahire: Heyetu'l-Mısıriyetü'l-Âmme li'l-Kitap, 1972), 423.

neydi? Afrikalı âlimlerin ve öğrencilerin Ezher'e gidişlerinin arkasında yatan sebepler ve etkenler nelerdir? Mısır'a daha çok hangi Afrika ülkelerinden öğrenci gelmiştir? Öğrencilerin, öğrenmeye çalıştığı farklı ilimler nelerdir? Ezher'e İslam ilimlerini ve akli ilimleri öğrenmek için gelen bu âlim ve talebelerin en meşhurları kimlerdir?

Araştırma, bir giriş ve sonuca ek olarak, konunun üç bölüme ayrılmasını gerekli kılmıştır. Birinci bölüm, Ezher'in ilmi konumunu, öğrencilerin burada ilim öğrenmeye geliş sebeplerini ele almaktadır. İkinci bölüm, Ezher'de okutulan akli ve nakli ilimlerin incelenmesine ayrılmıştır. Üçüncü bölüm ise Ezher'de okutulan en önemli kitaplara, burada öğrencilere verilen ilmi icazetlere değinmektedir.

1. el-Ezher'in İlmî Konumu ve Öğrencilerin Orada Eğitim Görmelerinin Nedenleri

Bu bölümde el-Ezher'in inşası, bilimsel konumu ve Afrikalı öğrenciler Tunus'taki Kayravân ve Fas'taki Karaviyyîn Üniversitesi gibi ilmi merkezler yerine Ezher'i tercih etmelerinin sebeplerinden bahsedilecektir.

1.1. el-Ezher: İnşası, Gelişimi ve Bilimsel Konumu

Ezher, 359/969 yılında Fatımi Halifesi el-Muiz li dini'llah Cevher es-Saklî (öl. 381/991) tarafından inşa edilmeye başlanmış ve iki yıl içinde 361/971 tarihinde tamamlanmıştır. İnşanın amacı, Fatımi Devleti'nin manevi egemenliğine bir simge oluşturmaktır.⁴ Ezher-i Şerif adı, Hz. Peygamber'in kızı Fatıma'nın lakabı olan ez-Zehra'ya atfedilir. Onun ismi sadece bu camiye (Ezher) verilmiştir. Bazıları bu ismin Kahire kurulduğunda inşa edilen ayrı bir cami adı ez-Zehra'ya nisbet edildiğini, bu caminin Kahire Camii olarak da bilindiğini söylemiştir.⁵

Fatımi Halifesi el-Aziz Billah (öl. 389 / 996), Ezher'i; dini seremonilerin yapıldığı bir camiden fıkıh, dil, edebiyat, nahiv, kıraat, mantık, tabiat bilimleri ve matematik gibi bilimlerin okutulduğu ve Fatımi mezhebiyle amel eden bir Şii medresesine dönüştüren ilk kişi kabul edilir. Halife, İslam dünyasının her tarafından gelen ilim öğrencilerine maddi ve manevi destek veren ilk kişidir.⁶

⁴ Muhammed Cemalettin, *Mısır fi asrı'd-Devleti'l-Fatımiye* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriye, 1960), 31.

⁵ Celalettin, Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl (Mısır: Dâru ihyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1967), 1/154.

⁶ Muhammed Hefâcî ve Ali Suphi, *el-Ezher fi elfi âm* (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriye li't-Turâs, 2012), 38.

Fatımi Devleti yöneticileri, Ezher'de bilimsel faaliyetin zenginleştirilmesine etkin bir şekilde katılmış; bu faaliyet, Fatımi Halifesi el-Aziz billah ve veziri Yakup b. Kales'in büyük teşvikleri ve yaklaşık 35 öğrencinin katılımıyla başlamıştır. Bu tarihte Ezher sadece erkeklere mahsus olmayıp, kadınlar da eğitim görmüştür. Ezher'in eğitici rolü Mısırlılarla sınırlı kalmayıp, revakları arasında daha fazla âlimden ve ilimden yararlanmak üzere Mısır dışından gelenleri de kapsamıştır.⁷ Fatımiler zamanında Ezher'de eğitim, halkalar şeklinde gerçekleşmiştir.⁸ Bu dönemde Ezher sunduğu dinî ve bilimsel hizmetlere ek olarak, önemli toplantılar, resmi kutlamalar gibi devletteki resmi hayatın yürütüldüğü merkezidir.

Ezher-i Şerif, devletin camisi ve Şîî fıkhnının eğitim enstitüsü olması itibarıyla Fatımi Devleti tarafından resmi ihtimama mazhar olmuştur. Halife Adid li dinillah'ın (öl. 555/1171) veziri olan Selahaddin el-Eyyubi, Ezher'de cuma namazı kılınması da dâhil tüm Fatımi simgelerini iptal etmiştir. Bu da öğrencilerin Ezher'e gelişlerinin azalmasına neden olmuş,⁹ böylece Selahaddin el-Eyyubi Şîî yayılcılığına karşı aldığı önlemler sebebiyle bilimsel faaliyetlere ket vurmuştur.

1.2. Öğrencilerin Ezher'e Yaptıkları Yolculuğun Nedenleri

Seyahat (rıhla), geniş anlamıyla, belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere bir mekândan diğere seyahat (irtihal) ve gitme (intikal) kelimelerinden türetilmiştir. Mu'cemü *Mekâyisi'l-Luga* ve *Lisânü'l-Arap*'a göre seyahat *rıhla* kelimesi, yolculuğa çıkma anlamına gelen (رحل) kelimesinden alınmıştır. Develerin seyahat, yük taşıma ve yolculukta güçlü olmaları anlamına gelir.¹⁰ Bundan, ilim öğrenme ve bu konuda sebat etmeyi de kapsayacak şekilde seyahat türleri ve kalıpları oluşmuştur.

Bilimsel yolculuğun nihai amacı, dünyanın herhangi bir bölgesine gidip daha fazla ilim elde etmektir. Bu süreçte genel anlamda Batı Afrika'dan Mısır'a, özellikle de Ezher'e yapılan bilimsel seyahatlerin çeşitli doğal ve siyasi sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

⁷ Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *es-Sulûk li'ma'rifeti duveli'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir (Beyrut: Dârü'l-Kutubü'l-İlmiye, 1997), 1/556.

⁸ Ahmed Mahmud Avf, *el-Ezher fi elfi âm* (Kahire: Mecmau'l-buhûsi'l-İslamiye, 1970), 71.

⁹ Mahmud Abdülgani, *et-Ta'lim fi Mısır zemene'l-emeviyyîn ve'l-Memalik* (Kahire: Dârü'l-Maarif, 1984), 66.

¹⁰ Ahmed İbn Fâris, *Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 2/497; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap* (Kahire: Dârü'l-Maarif, 1994) 11/274.

1.2.1. Doğal Sebepler

Batı Afrikalı öğrencileri ilim öğrenmek için el-Ezher'e gelmeye iten doğal sebepler arasında, Batı Afrika ülkeleriyle Mısır'ı bağlayan hac yolu üzerinde gerçekleşen coğrafi bağlardır. Mısır, Mekke'ye hac farızasını eda etmek üzere giderken, /pek çok Batı Afrikalı insanın uğrama yeridir. Dolayısıyla Mısır, bu bölgeden Hicaz'a gidenler için ana güzergâh kabul edilmektedir. *Takrûri Hac kafilesi* olarak bilinen Batı Afrika ülkelerinden gelen hac kabileleri, sultanlarını ve bu bölgeden gelen halkı içermektedir. Bu insanların ülkelerinden Kahire'ye gittikleri yollar birden fazla idi. Batı Afrika ülkelerinin hacılarını taşıyan yolların en önemlisi, Sultan Mansa Musa ve Sultan Askiya Muhammed'in geçtiği yollardı. Bunların seyahat güzergâhları şöyledir:

1.2.1.1. Mansa Musa'nın (öl. 737/1337) Hac Yolu

Sultan Mansa Musa, İbn Haldun'un anlattığı gibi Mali'nin başkenti Niyani'den başlayıp Timbuktu'ya, ardından Valata'ya, oradan Tawat'a ve sonra da Gidamis'a giden hac yolunu kullanmıştır. Bu yolun bir bölümü, Mısır'da piramitlere, Sina üzerinden kara yoluyla Mekke'ye ulaşıyordu.¹¹ Bu yolun tarihteki büyük şöhreti, Sultan'ın 1324 tarihinde başladığı hac seyahatinden kaynaklanmaktadır. Bu seyahat esnasında Sultan'ın beraberinde köleler, ordu ve maiyetinden oluşan yaklaşık 60 bin kişi vardı. Bunlar beraberlerinde büyük miktarda altın taşıyorlardı. Bu yolculuk esnasında 4000 mil den daha fazla (6400 km den daha fazla) yol kat etmişler ve yolculuk bir yıla yakın sürmüştü. Sultan Medine'den aldığı kitaplarla, Sahra Altı Afrika'da yer alan bölgelerde ve özellikle de batısında ilim ve kültürün başkenti Timbuktu'ya dönmüştür.

1.2.1.2. Askiya Muhammed'in (öl. 944/1538) Hac Yolu

Sultan Hacı Askiya Muhammed, hacca gitmek üzere 902/1496 tarihinde yola çıktı. Tarihi kaynaklar onun hacca giderken izlediği rotadan söz etmez, fakat onun İskenderiye'den geçerek Kahire'ye giden yolu izlediğine dair işaret bulunmaktadır.¹² Askiya Hacı Muhammed'in, çöl yolunu izlediği ve İskenderiye'de çölden ayrıldığı kabul edilmektedir. Çünkü Songhay devletinin başkenti Gao, Timbuktu'nun doğusunda kalmaktadır. Varsayımına göre, Askiya

¹¹ Abdurrahman İbn Haldûn, *el-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber* (Beyrut: Dârü'l-Kitabî'l-Lübânî, 1999), 5/932; Muhammed b. Abdillâh İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fi Garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* (Beyrut: Dâru İhyâ'î'l-Ulûm, 1987), 2/707.

¹² Mahmud Ka't, *Tarihul-Fettâş fi ahbâri'l-büldâni ve'l-cuyûş* thk. Âdem Bamba (Lübnan: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2014), 34.

Muhammed'in hac yolu, Gao - Agadez – Fazan –Ucla –İskenderiye - Kahire, ardından da Sina üzerinden Mekke'ye giden kara yoludur.¹³

Batı Afrika sultanları için hac, geçtikleri ülkelerdeki muadilleriyle görüşmek, İslam dünyasındaki güç merkezleriyle iletişim kurmak, onlarla hediyeleşmek ve yazışmak, idari ve yönetim konusunda sistemlerini almak bakımından uygun bir vesile idi. Nitekim hac yolculuğunun Batı Afrika ülkeleri üzerinde çok büyük kültürel etkisi mevcuttu. Zira sultanlar Kahire'de bulunmayı, ülkeleri için birçok dini eser satın almak için fırsat bildiler. Bunu, okumak için Ezher'e giden birçok öğrencinin seyahati izlemiştir.¹⁴

1.2.2. Siyasi Sebepler

Mısır'ı Batı Afrika'ya bağlayan doğal bağlara/nedenlere ek olarak, bu ülke halkını Ezher'de öğrenim görmek ve âlimleriyle buluşmak amacıyla Mısır'a gelmeye teşvik eden şu siyasi sebeplerden de söz edilebilir:

1.2.2.1. Siyasi İstikrar ve Bu Dönemde Mısır'ın Güvenli Bir Yer Olması

Abbasî hilafetinin Bağdat'ta Moğolların (Tatarların) eliyle yıkılması, ayrıca Endülüs'teki pek çok şehrin İspanyol Hıristiyanların eline geçişi, Mısır'ın ilim ve âlimler için bir üs olmasında, dolayısıyla da kendilerini güvende hissetmeleri sebebiyle pek çok âlimin buraya hicret etmesinde büyük bir rol oynamıştır.¹⁵ Bu dönemde Mısır'da siyasi istikrar ve bunun yaygın oluşu, Mısır'ın bilimsel konununun gelişmesi ve pek çok Mısırlı âlimin meşhur oluşu pek çok Afrikalı öğrencinin buraya gelmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁶ Nitekim Memlûk sultanlarının bilim politikası, Afrikalı öğrencileri çekmeye yardım etmiştir. Çünkü onlar ilme ve ilim öğrencilerine destekte yarışmış, âlimlere ve öğrencilere birçok burs, hibe ve hediye vermişlerdir.¹⁷

¹³ İbn Haldûn, *el-Iber*, 6/418.

¹⁴ Takiyyüddin Makrîzî, *ez-Zehabü'l-mesbûk fi zikrî men hacce mine'l-hulefâi ve'l-mülûk* thk. Cemalüddin eş-Şeyyâl (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1955), 113.

¹⁵ Seyyid Ahmed Bâz, *el-Hayâtü'l-ilmîye ve's-sekâfiyye fi'bilâdi's-Sudânî'l-garbi fi asri devletey Mali ve Songay (h.638-999)* (Kahire Üniversitesi, Ma'hedü'l-buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-İfrikîye, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 158.

¹⁶ Abdurrahman Abîd, *el-Anâsiru's-Sudaniye fi Mısır el-İslamiye ve davruhâ es-Siyasi ve'l-Hadâri hatta nihâyeti asrî'l-memâlik* (Kahire: Aynü's-Şems Üniversitesi, Külliyyetü'l-Benât, Doktora Tezi, 1983), 193.

¹⁷ Muhammed Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi'mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'* (Kahire: Heyetü'l-Mısıriyetü'l-Amme li'l-Kitap, 1348), 1/283.

1.2.2.2. Bu Dönemde Mısır'da Abbasî Halifeliğinin Yeniden Canlandırılması

Mısır'da hicrî 3. asırda Abbasî halifeliğinin canlandırılmasının, Memlûkler döneminde Mısır'ın bilimsel ve siyasi konumunun yükselmesinde bariz bir rolü vardır. Çünkü Mısır'ın, ilmî liderliğinin yanında siyasi liderliği ve önderliği söz konusuydu. Mısır, Abbasî hilafetinin canlandırılmasından itibaren İslam âleminin kalbi haline gelmiştir. Memlûkler döneminde Harem-i Şerif hâkimiyetiyle birlikte Mısır, Batı Afrika'dan buraya gelenler için uğrak yeri oldu. Dolayısıyla burası, Ezher'in vatanı ve hilâfet merkezi olmuştur.¹⁸

1.2.2.3. Bu Dönemde Mısır'da Afrikalı Öğrencilere Tahsis Edilen Vakıflar

Memlûkler dönemi çeşitli sistem ve faaliyetler açısından büyük bir gelişmeye ve refaha sahne olmuştur. Gelişme kaydedilen faaliyetler arasında vakıf sistemi de bulunmaktadır. Bu sistem Mısır'da köklü ve yaygın idi. Memlûk sultanları ve onların emirleri, çeşitli ilmi derslere harcanmak üzere Ezher için vakıf tahsisinde yarışıyorlardı.¹⁹

Memlûk sultanları döneminde, Mısır'da Ezher'de öğrenim görmek için bulunan Afrikalı öğrenciler; Sultan Eşref Kayıtbay el-Mahmudî'nin, Kur'ân ve Arap hattını öğrenecek fakir ve yetimlerin yetiştirilmesi için kurduğu, Emir Gatamış'ın Afrika halkının sağlık ve tedavisi için desteklediği eğitim vakıfları Bimaristanat vakıfları gibi vakıflara rastlamaktayız.²⁰

1.2.2.4. Mısır Hükümdarları ve Bilginleriyle Batı Afrika Hükümdarları ve Bilginleri Arasındaki Yazışmalar

Bu dönemde dikkat çeken bir husus da Mısır yönetimiyle Batı Afrika hükümdarları arasındaki mektuplaşmalardır. Memlûk sultanlarıyla Mali ve Songhay hükümdarları arasındaki karşılıklı yazışmalar; Sultan Mansa Muhammed'in, farz haccı eda için gidişi sırasında Mısır'a gelişinin önünü açan, Sultan Nazır Muhammed b. Kalavun'a gönderdiği mektup ile;²¹ Kanem ülkesinin sultanlarından Memlûk Sultanı ez-Zahir Berkuk'a gönderilen mektup

¹⁸ Selim, Muhammed Rızık, *el-Edebü'l-Arabi ve târihuhi fi asrî'l-memâlik ve'l-Osmaniyyîn ve'l-asrî'l-hadîs* (Kahire: Dârü'l-Kitabî'l-Arabi, 1957), 9.

¹⁹ el-Afifi, Abdülhalik, *el-Evkâfu ve devruhâ fi'l-hayati'l-iktisâdiye fi Mısır h. 923-1069* (Kahire: Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek lisans Tezi, 1985), 157.

²⁰ Gâde, bint. Abdullah. *el-Beymarstânâtu evdâuha ve âsârûha fi'l-asrî'l-Memlûki, dirâsetün hadariye* (Riyad: İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, 2006), 4.

²¹ Şehabeddin Ömerî, *Mesâlikü'l-emsâr fi memâliki'l-emsâr* thk. Mehdi en-Necm ve Kâmil Selman (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiye, 2010), 2/497.

bunlara birer örnektir. Bu son mektup, her yönden Batı Afrika ile Mısır arasındaki kültürel bağların sağlam ve verimli olduğunu güçlü şekilde göstermektedir.²² Ayrıca Songhay yöneticisi Askiya Muhammed'in Mısırlı âlim Celalettin es-Suyûtî'yle, pek çok genel konuyu ele alan yazışmaları mevcuttur.²³ Ezher, fikhî konulardaki belirleyicilik rolü sebebiyle Batı Afrika'nın dini hayatı üzerinde yönlendirici bir konuma sahiptir.

Bu sebeple, Afrika bölgesi bize Ezher'in, Batı Afrika halkının yaşadığı fikhî sorunlardan pek çoğunu etkilediğini göstermektedir.²⁴ Yine bu yazışmalardan şu anlaşılmaktadır ki, Ezher'in bilimsel rolü sadece Batı Afrika'dan buraya gelen öğrencilerle sınırlı olmayıp, âlimlerin yazışmaları sayesinde doğru dini bilgi, bazı eylem ve davranışlar karşısında dini hayatına kadar uzanmaktadır. Bunlar, Afrikalı öğrencileri Mısır'a gelmeye, Ezher'de okumaya ve Mısır âlimleriyle buluşmaya iten sebeplerden bazılarıdır.

2. Bu Dönemde Ezher'de Okutulan Akli ve Nakli İlimler

Ezher, İslam kültürünü koruma ve yayma vazifesini üstleniyordu. Bu nedenle eğitim konusunda en meşhur ilmi merkeziydi. Bu, Ezher'de okutulmakta olan ve eğitim için Mısır'a gelen Afrikalı öğrencilerin yöneldiği tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, tevhit, akâid gibi nakli ilimleri yanı sıra nahiv, sarf, belagat, dilbilimi ve edebiyat gibi Arap Dili ile ilgili ilimleri, felsefe, mantık, matematik, coğrafya gibi akli ilimleri kapsamaktadır. Afrikalı âlimlerin yetkin olduğu bazı bilimleri de buna ilave etmek gerekir.

2.1. Öğrencilerin Okuduğu Nakli İlimler

İlim geleneğimizde naklî ilimler olarak ifade edilen tefsir, hadis, fıkıh, akâid vb. bilim ile ifade edilemeyen ilimlerdir. Deney ile kanıtlanamaz ve ispat edilemez kavramlardır. Bu ilimlerin tamamının menşei, Kur'an ve Sünnetten oluşan hükümlerdir. Bu bağlamda Ezher'e öğrenim için gelen Afrikalıların okudukları nakli ilimler kıraat, tecvit, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlere temas etmekte fayda vardır.

²² Fadıl Kulud Dakko, *es-Sekâfetü'l-İslamiyye fi çad fil'asri'z-zehabi li'imparatoriyeti Kanem* (Çad: İslami Çağrı Fakültesi, 1998), 243.

²³ Celalettin Suyûtî, *el-Hâvî li'l-fatâvâ* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1982), 3/441.

²⁴ Kâne, Âdem. "Mezâhiru'l-ittisâlatu'l-İfrikriyye ve's-Sekâfiyye beyne şimali İfrikriya ve vesatî's-Sudan" *Mecelletü'l-Buhusi' t-tarihiyye* 1 (Haziran 1981), 20-58.

2.1.1. Kıraat ve Tecvit İlmî

Afrikalılar bu ilimle ilgilenmiş, fakat yedi farklı kıraat olduğunu bilmelerine rağmen, diğer Müslümanlar gibi kıraatlerin sayısında ihtilaf etmişlerdir. Mısır'daki Afrikalı âlimlerin önde gelenlerinden, Kur'an kıraati okutan ve Raşit Camii adıyla bilinen bir camisi bulunan Raşit b. Abdullah et-Takrûri (öl. 796/1378) başta olmak üzere birçok Afrikalı âlim ortaya çıkmıştır.²⁵ Yine el-İz et-Takrûri adıyla tanınmış Muhammed Ahmed b. Osman b. Abdullah et-Takrûri (öl. 857/1453) kıraat okutan âlimlerden biri olarak meşhur olmuştur.²⁶ Bu şekilde kıraat ve tecvit ilmi, Ezher'de öğrenim görmüş Afrikalı âlim ve öğrenciler tarafından büyük bir ilgiye mazhar olmuş ve birçok âlim bu Kıraat ilminde temayüz etmiştir.

2.1.2. Tefsir İlmî

Tefsir ilminde temayüz etmiş Afrikalılar arasında Timbuktu kadısı ve Songhay Krallığı âlimlerinin büyüklerinden Mahmud b. Ömer b. Muhammed Akyet (öl. 955/1548) de bulunmaktadır. Bu kişi, Mısır ve Hicaz bölgesinde bulunan Şeyh İbrahim el-Makdisî, Şeyh Zekeriya, Şeyh Kalkaşendî ve diğer âlimlerle buluşmuştur. Rivayete göre Mahmud Akyet 50 yıl süreyle ders okutmuştur.²⁷

2.1.3. Hadis İlmî

Hadis ilmi, ilim tahsili için Ezher'e gelen Afrikalılardan büyük bir ilgi görmüştür. Çünkü hadis eserleri Batı Afrika'da diğer kitaplardan daha fazla yaygınlaşmış ve aileler çocuklarına hadis öğretme hususunda çok hevesli olmuş, hadis ezberlemeleri karşılığında onları parayla ödüllendirmişlerdir. Hadis ilminde meşhur olan Afrikalılar arasında Ezher âlimlerinden okuduktan sonra şöhrete ulaşan, ilmini yayan, hadis ilminde parlayan ve Şam'a gidip, burada kendi camisinde ilim öğretmeye başlamış Sabih b. Abdullah et-Takrûri (öl. 731/1330) yer almaktadır.²⁸ Bu âlimlerden birisi de İbn Cevzi'nin hocası Şeyh Necip'ten hadis dinlemiş ve Hicri 720 tarihinde Mısır'da eğitimle meşgul olmuş Abdülmelik b. Ali el Kanemî'dir.

²⁵ İbn-i Hacer Askalanî, *Enbâu'l-Gamre bi'enbâi'l-gamr*, thk. Hasan Habeşî (Kahire: Lecnetü İhyâ-i't-Turâs, 1969), 2/582.

²⁶ Muhammed Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi'mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'* (Kahire: Heyetu'l-Mısriyetü'l-Amme li'l-Kitap, 1348), 2/3.

²⁷ Abdurrahman Saadî, *Târihu's-Sûdân* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 2012), 38; Ka't, *Tarihul-Fettâş*, 75.

²⁸ İbn-i Hacer Askalanî, *ed-Dürrü'l-Kâmine fi a'yâni'l-miati's-Sâmine* (Haydarabat: Tabaatu Dâiretü'l-Maarif'l-Osmaniye, 1349), 2/304.

2.1.4. Fıkıh İlmî

Fıkıh ilmi, Afrikalıların yararlandığı, dinî işleri kolaylaştırmak, ahval-i şahsiye konularında ve medeni muamelelerde aralarında hukuki kurallar koymak maksadıyla ihtiyaç duydukları nakli ilim dallarının en önde gelenlerinden biridir. Batı Afrika'da Malikî mezhebi hâkim olmuştur. Bir grup âlim bu alanda temayüz etmiş ve bu ilim dalında birçok eser yazılmıştır. Afrikalı en meşhur fıkıh bilgileri arasında, Muhammed b. Mahmud b. Ebubekir et Timbukti Bagayogo (öl. 1002/1593) yer alır. Ahmed Baba onun hakkında şöyle der: "Öğretme noktasında sabırlıydı, yeni başlayanı ve idraksizi hor germezdi." Bagayogo, Ezher'de ilim meclislerine katılmış, Nâsır el-Lakkanî, et-Tacûrî ve Muhammed el-Bekrî gibi meşhur âlimlere öğrencilik yapmıştır.²⁹

2.2. Öğrencilerin Ezher'de Okudukları Arap Dili ile İlgili İlimler

Afrikalı öğrenciler Ezher'de, Arap dili bilimi, sarf, nahiv, belagat, şiir ve nesir türüyle edebiyat kısımlarına ayrılan bilimleri okumaya yönelmişlerdir.³⁰ Ünlü tarihçi Abdurrahman es-Saadî, Batı Afrika'da yargı görevinde bulunmuş Afrikalı fıkıhçılardan ve âlimlerden uzun uzadıya söz etmiştir. Bu âlimlerden bir kısmı, fıkıh ve tefsirde bilgi sahibi olmaları yanında, Arap edebiyatında da büyük donanım sahibiydiler. Diğer İslami ilimlerin yanı sıra sarf, nahiv ve belagat ilimlerinde yetenekli bazı âlimler de vardır.³¹

2.2.1. Dilbilim

Bu âlimlerden bir kısmı dil biliminde öne çıkmıştır. Mesela bunlardan birisi Ebu Bekir Muhammed el-Cabritî'dir (ö.720/1320). Cabriti, Ezher'e gelmiş, geniş bilgisinden dolayı etrafına kitleleri toplamıştır. Onun ilmu'l-huruf yani harf bilimini bildiği söylenmektedir.³² Bu âlimlerden birisi de İbrahim b. Muhammed et Tuveyhî'dir (ö.739/1339). Tuveyhî, Gırnata'da yetişmiş ve okumuş, Mısır'a taşınmış ve Kanem ülkesine yerleşmiştir. Dil ve edebiyat biliminde söz sahibidir.³³

²⁹ Âbidîn Ahmed Fattûh. *el-Havâdiru'l-İslamiye fi garbi İfrikya fi'l-karneyni's-Sadis aşera ve's-Sabi aşera Tarihuha's-Siyasî ve'l-Hadârî ve'l-İktisâdî*. (Kahire: Kahire Üniversitesi, Ma'hedü'l-buhûs ve'd-Dirâsâtu'l-ifrikiye, Doktora Tezi, 1990), 233.

³⁰ Abdurrahman İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, thk. Muhammed Derviş (Dimeşk: Dâru Ya'rub, 2004), 514.

³¹ Saadî, *Târihu's-Sûdân*, 15.

³² Muhammed b. Abdurrahman Sahâvî, *ed-Davu'l-Lâmî li'ehli'l-Karnî't-tasî* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 11/83.

³³ Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 1/94.

2.2.2. Sarf ve Nahiv

Afrikalı öğrencilerin Ezher'deki dini ilimlerin yanı sıra zamanda Arap dil bilimi, özellikle de Mısır'da gelişmiş Arap dil ilimlerinin en önde gelelerinden kabul edilen nahiv ilmini de tahsil etmişlerdir. Öğrenciler nahiv ilmine, özellikle Batı Afrika'da meşhur olan Sîbeveyh'in el-Kitab'ına önem vermişlerdir. Sarf ve nahiv öğrenmek amacıyla Ezher'e giden öğrenciler arasından temayüz edenler olmuştur. Bunlardan birisi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akyet'tir. (ö.943/1536). Bu âlim, hacca gitmek üzere (890/1485) tarihinde Mısır'a gelmiş, aralarında Celalettin Suyûtî ve nahiv üstadı olan Halit el-Vakkâd el-Ezherî'nin de bulunduğu Ezher âlimlerinden bir grupla buluşmuş, onlardan ilim alıp istifade etmiştir. Sonra Batı Afrika'ya dönmüş, burada ders okutmuş, kendisinden de pek çok kimse yararlanmıştı. O zamandaki Mısır Sultanı kendisinin memleketinde ikamet etmesini talep etmiş, fakat o bunu kabul etmemiştir.³⁴ Meşhur tarihçi Abdurrahman es-Saadî, onun hakkında şöyle der: "Arkasında vefat ettiğinde yedi yüz cilt eser bırakmıştır."

Ezher'e taşınan ve sarf ve nahiv alanında söz sahibi olanlardan birisi, Muhammed b. Mahmud b. Ebubekir et-Timbuktî'dir (ö.1003/1595). Bu âlim, Mısır'a gelmiş, burada Ezher âlimleriyle görüşmüş, haccetmiş, ardından ülkesine dönmüştür. Ahmed Baba onun hakkında şöyle demektedir: "Kendisi ondan bir gün nahiv kitabı istemiş, evinde araştırmış, orada bulduğu her şeyi ona vermiştir." Memleketin her köşesinden öğrenciler ona gelmektedir.³⁵ Ezher öğrencileri arasında Ebu Muhammed Abdullah b. el-Fakih Ahmed Yara (öl:?) da vardır. Bu âlim, devrinde müftü, mütevazı bir nahiv dil âlimi idi. Kuran ilimleriyle ve isnat silsilesinin güvenilirliğini tespitle meşhur olmuştur.³⁶

2.2.3. Beyân ilmi

Ezher'e gelen öğrencilerin öğrendikleri dil bilimlerinden biri de beyân (belagat) ilmidir. Çünkü bu bilim kelimelerle ilgili olup, onunla kelimenin işaret ettiği mâna anlaşılmaktadır. Bu bilimin faydası, Kuran'ın i'câzını anlamada ortaya çıkmaktadır. Bu âlimlerin, bu asırda Kur'an-ı Kerim tefsirinde büyük hizmetleri olmuştur. Afrikalı âlimlerin eserleri, onların dil, beyan ve nahiv ilminde büyük bir deneyime sahip olduklarını göstermektedir.

Yazıları, dönemlerinde nesir alanında harika örneklerdir. Mısır, Kanem, Borno, Batı Afrika'da Mali ve Songhay sultanlarının saraylarında bu yazarların

³⁴ Saadî, *Târihu's-Sûdân*, 37; İbnü't-Tâlib Vallatî, *Fethu's-Sükûr fî Marifeti A'yâni't-Tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim Kuttâbî-Muhammed Hacı (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1. baskı, 1981), 26.

³⁵ Saadî, *Târihu's-Sûdân*, 43; Ahmed Baba, *Neylü'l-İbtihâç*, 341.

³⁶ Saadî, *Târihu's-Sûdân*, 30.

kalemleriyle yazılmış inşa divanların oluşturduğu risaleler, bu dönemde yazı sanatının üstün örnekleri kabul edilmektedir.³⁷

Beyân ilminde parlayan Afrikalı âlimlerden birisi, ülkesinde hatip ve öğretmen olan Muhammed b. Abdullah et-Takrûrî'dir (öl. 742/1341). Takrûrî, hac kafilesiyle birlikte Mısır'a gelmiş, burada bir süre kalmış ve Ezher âlimleriyle görüşmüştür. O, örnek alınacak bir karakter, iyilik ve ihsanı bol ve geniş ilim sahibi biridir.³⁸ Ezher'e gelip, burada beyan ilmi öğrenenlerden birisi de Muhammed b. Abdülaziz el-Cabartî (öl. 765/1363) idi. Bu âlim Mısır'a gelmiş, Ezher-i Şerif'te okumuş ve beyan ilminde temayüz etmiş, iyi karakterli birisidir.³⁹ Beyan ilmi alanında söz sahibi olanlardan birisi de Muhammed b. Mahmud b. Amma'dır (öl. 909/1503). Bu âlim, belagat ilminde parlak ve usta biriydi. Batı Afrika âlimleri yanında, Ezher ve Hicaz âlimlerinden de ilim almıştır.⁴⁰

2.2.4. Edebiyat Bilimi (Şiir ve Nesir)

Afrikalılar, Afrika yaşamını tüm yönleriyle anlatan edebi ürünler vermişlerdir. Kendi zamanlarının olaylarına katılıp, bu konulardaki görüşlerini ifade etmişlerdir.⁴¹ Şiir yazan ve bu şiirlerden birçoğunu ezberleyen çok sayıda Afrikalıya rastlıyoruz. Onlar, iş yerlerinde dahi şiir mübadelesinde bulunuyorlardı. Bu, İbn Ebîk es-Safadî'nin (öl. 764/1363) şairler hakkında söyledikleriyle uyusmaktadır: "Onların şiirlerinin miktarı, şiirde yarışan şairlerin bulunduğu yer oldu."⁴² Afrikalıların ortaya koyduğu şiirlerin konuları çok çeşitlidir. Bir kısmı övgü, özlem ve ağıt bir kısmı da tasvir, gurur duyma, gazel, hikmet ve özür dileme gibi amaçları taşımaktadır.

Nesire gelince; inşa veya nesir söz halifelerin, kralların, onların emirlerinin, komutanlarının harp veya sulh talebi konusunda başkalarıyla yazışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Yazı, devletin çıkarlarının gerektirdiği ihtiyaçlarına göre bölünmüştür. Bunların inşa ve belagat göre en önemlisi, risalelerdir. Risale yazana sır kâtibi adı verilmiştir. Risale yazma yöntemi, belagat şekilleri ve üslupları alanına girmektedir.⁴³

³⁷ Abdullah Kanûn, *en-Nubûgu'l-Mağribi fî'l-Edebi'l-Arabi* (Beyrut. Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 1938), 3/222.

³⁸ Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 4/106.

³⁹ Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 3/416.

⁴⁰ Ahmed Baba, *Neylü'l-İbtihâç*, 597; Neîm Kuddâh, *İfrikya el-Garbiye fî zilli'l-islam* (Cezayir: Şirketü-Vataniye lî'n-Neşri ve't-Tevzii, 1974), 46.

⁴¹ Muhammed Alfa Diallo, *el-Hayâtü'l-İlmiye fî Devleti Songhay Hilale'l-Fetra (842-1000/1464-1591)* (Mekke: Ummü'l-Kurâ Üniversitesi, Şeriat ve İslami İlimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 265.

⁴² İbn Ebîk Sadafî, *Nüketü'l-Heymân fî nüketi'l-Heymân* (Kahire: Matbaatü'l-Cemâliye, 1911), 290.

⁴³ Metz. Âdem. *el-Hadaretü'l-İslamiye fî'l-Karnî'r-Rabii'l-Hicri*, çev. Muhammed Hâdî (Beyrut: Dârü'l-

İlim öğrenmek için Ezher'e gelip, şiir ve nesir alanında temayüz etmiş âlimlerden birisi de Muhtar b. Muhammed el-Fakih el-Muhtar en-Nahvi b. Andag Muhammed'dir (öl.?). Bu âlim, kral Askiya Nuh b. Askiya Davud (öl. 1004/1595) döneminde hac yapmak amacıyla Mısır'a gelmiş ve Ezher âlimleriyle görüşmüştür. Naat hususunda uzman biriydi. Es-Saadî onun Resûlullah'ı övme konusunda mübalağa ettiğini ifade etmiştir.⁴⁴

Bu âlimlerden biri de insanlar arasında meşhur olan edip ve şair İshak İbrahim el Kânemî'dir (öl. 608/1212). Kânemî, Batı Afrika'da edebiyat dünyasına büyük katkıda bulunmuştur.⁴⁵ Bu alana katkıda bulunan âlimlerden biri de Şeyh el-Banoferî'nin (öl. 998/1590) elinde yetişmiş Hatip Abdurrahman b. Hamdatu'dur (ö.?). Hamdatu, ilmîni burada yaymak üzere Batı Afrika'ya dönmüştür. Rabuatü'l-kunuz emirlerinin himayelerinde yaşamış şair ve ediplerin en önemlilerinden biridir.⁴⁶ Şeyh b. Ahmed el-Kunte de bu âlimlerden biridir. el-Mağilî'nin (öl. 909/1503) öğrencisidir. Ezher ve Hicaz âlimleriyle buluşmuş, Resûlullah'ı medh konusunda meşhur olmuştur.⁴⁷

2.3. Afrikalıların Ezher'de Okuduğu Aklî İlimler

Akli ilimler, insanın düşüncesiyle ve beşeri idrakiyle yöneldiği bilimler anlamına gelir. Bu ilimlere hikemîye adı verilir. Hikemîye, hikmete ait olan demektir. Hikmet kelimesi, Yunancadan alınmış felsefe kelimesinin Arapça tercümesidir. Afrikalıların öğrendiği akli ilimler, kelamla sınırlı olmuştur. Bu ilim alanında söz sahibi olanlardan birisi, kelam ve mantık ilimlerine hâkim olan Ahmed b. Ömer b. Akyet'tir (öl.942/1535). Bu âlim *إمناح الأحباب في مناح الأحاب* *İmnâhu'l-ahbab fi minehi'l-ahbâb* isimli kitabı yazmıştır. İlm-i kelam alanında meşhur olanlardan birisi, Allâme Muhammed b. Mahmud b. Ömer'dir (öl. 909/1565).⁴⁸ Bu âlim, kelam ve mantık ilimlerinde yetenekli bir üstad idi. Şeyh Abdullah b. İmran es-Saadî gibi kendi beldesinin âlimlerine ilave olarak, Ezher ve Hicaz âlimlerinden de ilim almıştır.⁴⁹

Kitabî' l-Arabi, 1967), 1/426.

⁴⁴ Saadî, *Târihu's-Sûdân*, 29; Ka'ıt, *Tarihul-Fettâş*, 167; Vallatî, *Fethu's-Şükür*, 107..

⁴⁵ Ahmed Kalkaşendî, *Sübhü'l-a'şâ fi kitâbeti'l-inşa* (Mısır: Dârü'l-Kutubi' l-Mısriye, 1922), 5/281.

⁴⁶ Vud Dayfullan, *Tabakâtü Vud Dayfullah fi Evliyâi ve Sâlihîn ve Ulema ve Şuarâi's-Sudan* (Hartum: y.y. 2018), 256.

⁴⁷ Saadî, *Târihu's-Sûdân*, 49; Muhammed Mağribî, *Bidâyetü'l-Hükmi'l-Mağribî fi's-Sudani'l-Garbi* (Bağdat: Dârü'r-Reşit, 1982), 544.

⁴⁸ Akyet Mahmud, *İmnâhu'l-Ahbâp fi Menhi'l-Ahbâb* (Timbuktu: Merkez Ahmed Baba li't-Tevsik ve'l-buhûsi't -Tarihiye, 1945), 49b.

⁴⁹ Ahmed Baba, *Neylü'l-İbtihâç*, 597; Kuddâh, *İfrikya' l-Garbiye fi Zilli'l-İslam*, 46.

3. Ezher'de Okutulan Bilimsel Literatür ve Verilen İcazetler

Hiçbir eğitim kurumu, eğitim süreci boyunca öğretilen müfredat ve derslerden yoksun değildir. Bu başlık altında eğitim süresi boyunca öğrencilere okutulan bilimsel materyal ve kitaplarda ortaya çıkan Ezhere ait eğitim yöntemine ışık tutacak ve eğitimi tamamlayan kimselere verilen bilimsel icazetlerden söz edilecektir.

3.1. Ezher'de Okunan İlmî Kitaplar

Ezher'de okutulan bilimsel eserler, Mısırlı ve Afrikalı bilim adamları tarafından tarih ve edebiyattan, dil bilimlerine, fıkıh ve hadise kadar değişik bilim alanlarında yazdıkları ve kaleme aldıkları eserlerdir. Bu eserler on binlerle olmasa da binlerle ifade edilmektedir.⁵⁰ Aşağıdaki tabloda, Ezher'de okutulan en önemli kitaplar, bilim dallarına göre sıralanarak listelenmektedir.

Tablo 1: Afrika'dan gelen Öğrencilere Okutulan Kitaplar

Alan	Kitap adı	Müellifi	Ölüm tarihi
Fıkıh	el-Mudevvenetü'l-kübra rivâyetu Sahnûn	Malik b. Enes	(öl. 93/179)
	Tabakâtu'l-fukahâ	Ebu Ishâk İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî	(öl.476/1083)
	Cevâhirü'l-fıkıh	Nizâmu'd-din Ömer b. Ali	(öl.600/1204)
	el-Minhâc fi fikhî'ş-Şâfi	Muhiddin en-Nevevî	(öl.676/1277)
	el-Medhal	İbnü'l-Hâc	(öl.737/1337)
	el-Mühimât ala'r-Ravda	Cemalüddin el-İsnevî	(öl.772/1370)
	Muhtasar Halil	el-Cündî Halil b. İshak	(öl.776/1370)
	İklîlu Muğni'l-lebîb (Hâşiye alâ muhtasar Halil	Abdülkerim el-Mugîfî	(öl.909/1504)
	Miftâhü'l-Kunuz fi şerhi buyûi âcâli Halil	Abdülkerim el-Mugîfî	
	el-ikdü'l-muzhip fi tahakâti'l-	Ömer b. Ali el-Takrûri	(öl.804/1402)

⁵⁰ İbrahim Tarhân, "el-İslam ve'l-Lugati'l-Arabiyye fi's-Sudani'l-Garbî ve'l-Evsat" *Mecelletü Ümmü Dermân* 2(Ocak 1968) 1-19.

	mezhep	İbnü'l-Mülakkin	
	Şerhu'l-muhallâ ala'l-Menheç	Celalettin el-mahallî	(öl.867/1463)
	Bidâyetü'l-Muhtâç fi şerhi'l-Minhâç	Muhammed b. Ebubekir eş-Şafii	(öl.874/1470)
	er-Risâle fi'l-fikhi'l-Mâlikî	Ebu Zeyd el-Kayravânî	(öl.996/1588)
Tefsir	Tefsiru'l-Celâleyn	Celalettin el-Mahallî ve Celalettin es-Suyûtî	(öl.867/1463) / (öl.911/1505)
Hadis	el-Muvata	Malik b. Enes	(öl.93/179)
	Müsned eş-Şâfiî	Muhammed b. İdris	(öl.204/820)
	Müsned Ahmed	Ahmed b. Hanbel	(öl.241/855)
	Sahihu'l-Buhârî	Muhammed b. İsmail	(öl.256/870)
	Sahibu Müslim	Müslim b. el-Haccâc	(öl.261/875)
	Sünen ibn-i Mâceh	Muhammed b. Zeyd	(öl.273/886)
	Sünen Ebî Davud	Süleyman b. el-Eşas	(öl.275/889)
	Sünen et-Tirmizi	Muhammed b. İsa	(öl.279/892)
	el-Muntekâ fi şerhi'l-Muvatta	Ebu'l-Velîd Süleyman	(öl.474/1082)
	Ümdet'ül-Ahkâm	el-Hafız Abdul-Muğnî	(öl.600/1204)
	el-Erbaûne Hadis	Muhiddin en-Nevevî	(öl.676/1277)
	el-Bedru'l-munîr fi tahrici'l-ehadîs	İbnü'l-Mülakkin	(öl.804/1402)
	Fathu'l-Bârî	İbni Hacer el-Askalanî	(öl.852/1449)
	el-Câmi-u's-Sagîr	Celalettin es-Suyûtî	(öl.911/1505)
Siyer	eş-Şifâ	el-Kadî İyâd	(öl.544/1149)
Arap Dili ve Edebiyatı	Arûsu'l-Efrâh fi şerhi telhisi'l-Miftah	Bahâüddîn es-Subkî	(öl.773/1372)
	Elfiyetü İbni Malik	Muhammed b. Abdullah b. Malik	(öl.672/1274)
	el-Lemheü'l-bedriye fi'n-	Ebu Hayyân el-	(öl.745/1344)

	Nahiv	Endelüsî	
	Miftahu'l-ulûm	Yusuf b. ebi es-Sekâkî	(öl.626/1229)
	Muhtasar Şeyh talhis el-Miftah	Saad et-Teftazânî	(öl.793/1390)
	Mukaddime fi'l-Arabiyye	Abdülkerim el-Mugîlî	(öl.909/1504)
	Şuzûru'z-Zeheb	Cemalettin ibn-i Hişâm	(öl.761/1360)
Tabakât ilmi	Tabakâtu'l-evliya`	İbnü'lMüllakin	(öl.804/1401)
	el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe	İbni Hacer el-Askalanî	(öl.852/1449)
Siyaset bilimi	Mısbâhu'l-Ervâh fi usûli'l-felâh	Abdülkerim el-Mugîlî	(öl.909/1504)
Mantık ve Kelam ilmi	el-işâretu fi ilmi'l-kelam	Fahreddin er-Râzî	(öl.606/1210)
	Tehzibu'l-Mantık ve'l-kelam	Saad et-Teftazânî	(öl.793/1390)

3.2. Verilen ilmi icazetler

Bilimlerde uzmanlaşanlara verilen ilmi icazetler, öğrencinin yeterliliğinin ve çalışkanlığının, iyi davranışının, bilime bağlılığının, eğitim ve araştırmayı tamamladığının ifadesidir. Bu icazetler, hocadan öğrenciye verilmiş kişisel bir diplomadır.⁵¹ İcazet, ya sözlü ya da yazılı olarak verilir. Bir öğrenci, hocadan okuduğu bir veya birden fazla ders için, birden fazla hocadan veya müderristen icazet almaktadır. Öğrencinin bilgi öğrenmek için âlimlerle birlikte olma noktasında harcayacağı süre sınırlı olmayıp, öğrencinin hocadan öğreneceği bilimi kavrama ve hâkim olma yeteneğine ve ardından öğrencinin, bu alanda nitelikli hale geldikten sonra hocasının veya üstadının icazet

⁵¹ Muhammed Ali Kurdî, *el-İslamu ve'l-Hadaretü'l-Arabiyye* (Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1934), 2/8.

vermesini istemesine bağlıdır.⁵²

İcazet verilmesinin ardından, ilim ve fazilet sahibi kimselerin bir araya geldiği özel bir kutlama yapılmaktadır. İcazeti talep eden kişi, o anda bilimsel tartışma gibi görünen bir ortamda kendisinden duyulmasını isteneni icra etmektedir. İlmî icazet sistemi, Batı Afrika ülkelerine de taşınmıştır. Afrikalılar, özellikle de pek çok âlimin beslendiği Ezher'den, ilmi icazet almaya pek isteklidir. Doğuda özellikle Mısır'da alınan bu ilmi icazetler, sahibinin geniş bilgisine delil kabul edilmektedir. Bu yüzden bu bölgenin âlim ve öğrencileri, taşıyana bilimsel değer kazandırması nedeniyle Kahire ve Mekke'den ilmi icazet almaya çalışmıştır.⁵³

Hac yapmak için Mısır ve Hicaza giden ve Ezher'de ilmi seviyenin artmasını arzu eden Batı Afrikalı âlimlerin çoğu Mısırlı âlimlerden icazet almıştır. Bunlardan birisi, Mısır'dan döndükten sonra tedris işiyle ilgilenmiş el-Âkip b. Mahmud b. Ömer Akyet'tir (öl. 991/1583). Bu âlim, Ahmed Baba'ya kendi hattıyla ona icazet yazıp vermiştir. Bu, onun hocaları Nâsiruddin el-Lakkânî ve Ebu'l-Hasan el-Bekrî ve diğerlerinden aldığı icazete dayanmaktadır.⁵⁴

Muasır İslam ilim merkezleriyle etkileşimi, Batı Afrika'da fikirselsel hareketlerin gelişmesinde bir unsur olmuştur. Bu ülke âlimlerinin Ezher'le olan irtibatı doğuda, batıda ve İslam kültür merkezlerinde İslam düşüncesinin kaynağı olmuştur. İslam ve Arap dili, bu iletişime yardım eden iki esas olmuştur. Bu etkileşim, eşsiz Afrika İslam medeniyeti modelinin ortaya çıkmasını temin etmiştir. Ezher'le Batı Afrika arasında en ücra köşelere kadar yayılmış bulunan bu ilişkileri, es-Saadî ismiyle meşhur Afrikalı tarihçinin yazdıklarından çıkarıyoruz. Afrikalı âlimlerin çoğu meşhur olmuş, bölgede düşünce ve kültür hareketlerinin canlandırılmasında önemli rol oynamışlardır.⁵⁵

Sultan Musa'nın özellikle Mısır'dan çok sayıda âlim getirdiği, ülkesini hem beyaz ve hem de siyahî âlimlerle doldurduğu bilinmektedir. Bunun sonucunda Batı Afrika'da ve kökleri İslam kültürüne dayanan bilimsel faaliyetler gelişmiştir. Mali imparatorluğu, âlimlerinin çokluğu ile meşhurdur.⁵⁶ Songhay imparatorluğunda Timbuktu, Cenne ve Gao şehirleri de böyledir. Burada âlimler güven ve bolluk içinde yaşamıştır. İlim merkezleri, öğretilen bilimlerde,

⁵² Mahmud Abdülgani, *et-Te'limü fi Mısra Zemene'l-Emeviyîn ve'l-Memalik*, 263.

⁵³ Ahmed Baba, *Neylü'l-İbtihâç*, 637; Ebu Salim İyâşî, *İthâfu'l-Ahillâ bi İcâzâti'l-Meşâyihî'l-Ecillâ* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1999), 145.

⁵⁴ Ahmed Baba Timbukti, *Kifâyetü'l-Muhtâc li'Ma'rifeti men Leyse fi'd-Dibâc*, thk. Muhammed Mutî (Fas: Matbaatu Muhammediye, 2000), 1/378.

⁵⁵ Muhammed Abdul-azim Kûlî, *el-Ezherü's-Şerif ve's-Sudâniyyûn fi'l-Asri'l-Memlûkî* (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti' d-Dîniye lin'n-Neşr, 2010), 294.

⁵⁶ Kalkaşendî, *Sübühü'l-a'sâ*, 5/281.

fıkıhçıların veya âlimlerin eserlerinde ileri kültürel bir gelişme göstermiştir. Yine Borno ve Kânem'de pek çok âlim çıkmış, bölgedeki bilimsel ve kültürel hareketin ihyasına yardım etmişlerdir.

Gördükleri ilmi eserleri bölgelerine taşımak Ezher'de okuyan bilim adamlarının alışkanlıklarından biridir. Bu âlimlerin Mısır kökenli eserlere ve şerhlere vâkıf olmalarının, Mısırlı âlimler ve Afrika dışından yöneticiler arasında yapılan yazışma ve fikir alışverişinin derinleşmesinde büyük katkısı vardır. Bu yüzden Batı Afrika sultanları kitapları satın almak için büyük çaba harcamış ve onları kendi ülkelerine taşımışlardır.⁵⁷

Sonuç

Bu çalışma, 12. ve 15. yüzyılda Ezher'de hüküm süren kültürel iklim ve gelişmiş bilimsel konumun, onu tüm İslam ülkelerinden âlimleri ve öğrencileri çekmek için bir cazibe merkezi haline getirdiğini ortaya koymaktadır.

Afrikalıların Tunus ve Fas gibi köklü ilim merkezleri bulunan Mısır ve diğer devletlere doğru seyahatleri, Batı Afrika'nın düşünsel ve kültürel tarihinde dinamik tarihi bir aşamayı temsil etmektedir. Bu yolculukların, Afrikalıların eleştirel ruhunun artırılmasına büyük katkısı olmuştur. Söz konusu ilim merkezlerine yapılan bilimsel gezilerin etkisinden birisi de Batı Afrika'da ilmî yaşamın gelişmesi, bilimsel aktivitenin hızla artması ve gelişmesi sayesinde bir tür kültürel iletişimin teşekkül etmesidir.

Bilimsel geziler, Mısır halkı için çeşitli bilgi alanlarında sayısız değerli ilmi tasnif çalışmalarına ilave olarak, birçok Afrikalının ülkelerine getirdiği geniş bilgiler şeklinde meyvesini vermiştir. Kuşkusuz bu gezilerin ve eserlerin bilimsel araştırmalara açtığı geniş ufku, Afrika ilim hareketinin yaygınlaşmasında ve Doğru'nun öncülük ettiği eserlerden yararlanılmasında büyük etkisi olmuştur.

İslam âleminin tanık olduğu siyasi olaylara ve o dönemde var olan sistemlerin dayattığı bölünmelere rağmen ilmi seyahatler, farklı İslam ülkeleri arasında iletişimin etkin şekilde sürdürülmesi noktasında yerini koruyan en etkili unsurlardan biri olmuş, İslam dünyasını karakterize eden bilim ve marifet gelişimine katkıda bulunmuştur.

⁵⁷ Kûlî, *el-Ezherü's-Şerif ve's-Sudâniyyûn fî'l-Asri'l-Memlûkî*, 296.

Kaynakça

- Âbid, Abdurrahman. *el-Enâsıru's-Sudaniyye fi Mısra'l-İslamiye ve Davruhâ's-Siyasi ve'l-Hadâri hatta nihâyeti asri'l-Memâlik*. Kahire: Aynü'ş-Şems Üniversitesi, Külliyyetü'l-Benât, Doktora tezi, 1983.
- Âbidin, Ahmed Fattûh. *el-Havâdiru'l-İslamiye fi Garbi İfrikiya fi'l-Karneyni es-Sadis aşera ve's-Sabi aşera Tarihuha' s-siyasî ve'l-Hadârî ve'l-İktisâdî*. Kahire: Kahire Üniversitesi, Ma'hedü'l-buhûs ve'd-Dirâsâtu'l-İfrikiye, Doktora tezi, 1990.
- Afifi, Abdülhalik. *el-Evkâfu ve Devruhâ fi'l-Hayati'l-İktisâdiye fi Mısır h. 923-1069*. Kahire: Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yüksek lisans tezi, 1985.
- Akyet. Mahmud. *İmnâhu'l-Ahbâp fi menhi'l-Ahbâb*. Timbuktu: Merkez Ahmed Baba li't-Tevsik ve'l-Buhûsi't-tarihiye, 1945, 49b.
- Askalanî, İbn-i Hacer. *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-miati's-Sâmine*. Haydarabat: Tabaatu Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniye, 1349.
- Askalanî, İbn-i Hacer. *Ebâu'l-gamre bi Enbâi'l-Gamr*. thk. Hasan Habeşî. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Turâs, 1969.
- Avf, Ahmed Mahmud. *Ezher fi elfi âm*. Kahire: Mecmat'ül-Buhûsi'l-İslamiye, 1970.
- Bâz, Seyyid Ahmed. *el-Hayâtü'l-İlmiye ve's-Sekâfiyye fi Bilâdi's-Sudânî'l-Garbi fi asri Devletey Mali ve Songay (h.638-999)*. Kahire Üniversitesi, Ma'hedü'l-buhûs ve'd-Dirâsâtu'l-İfrikiye, Yüksek lisans tezi, 1994.
- Cemalettin, Muhammed. *Mısra fi asri'd-Devleti'l-Fatimiye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriye. 1960.
- Dakko, fadl kulud. *es-Sekâfetü'l-İslamiye fi Çad fil'asri'z-Zehabi li imparatoriyeti Kânem*. Çad: İslami Çağrı Fakültesi, 1998.
- Diallo, Muhammed Alfa. *el-Hayâtü'l-İlmiye fi Devleti Songhay Hilale'l-fetra (842-1000/1464-1591)*. Mekke: Ummü'l-Kura Üniversitesi, Şeriat ve İslami İlimler Fakültesi, Yüksek lisans Tezi, 1993.
- Gâde, b. Abdullah. *el-Beymarstânâtu Evdâuha ve Âsâruha fi'l-asri'l-Memlûki, Dirâsetün Hadariye*. Riyad: İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, 2006.
- Hefâcî, Muhammed ve Ali Suphi. *Ezher fi elfi âm*. Mısır: Mektebetü'l-Ezheriye li't-Turâs. 2012.
- İbn Battûta, Muhammed b. Abdillâh. *Tuhfetü'n-nüzzâr fi Garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*. Beyrut: Daru İhyâi'l-Ulum, 1987.
- İbn Fâris, Ahmed. *Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *el-Mukaddime*. thk. Muhammed Derviş. Dimeşk: Dâru Ya`rub, 2004.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *el-İber ve Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Lübnânî, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arap*. Kahire: Dârü'l-Maarif, 1994.
- İbrahim, Tarhân. “el-İslam ve'l-Lugati'l-Arabiyye fi's-Sudani'l-Garbî ve'l-Evsat”

Mecelletü Ümmü Dermân 2(Ocak 1968) 1-19.

- İyâşî, Ebu Salim. *İthâfu'l-Ahillâ' bi İcâzâti'l-Meşâyihî'l-Ecillâ'*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1999.
- Ka't, Mahmud. *Tarihul-Fettâş fi Ahbârî'l-büldâni vel'-Cuyûş*. thk. Âdem Bamba. Lübnan: Müessesetü'r-risâle Naşirûn, 2014.
- Kalkaşendî, Ahmed. *Sübhü'l-a'şâ fi kitâbeti'l-inşâ*. Mısır: Dârü'l-Kutubi'l-Mısıriye, 1922.
- Kâne, Âdem. "Mezâhiru'l-ittisâlati'l-fikriye ve's-Sekâfiyye beyne şimali İfrikya ve vesati's-Sudan" *Mecelletü'l-buhûsi't-Tarihiye 1* (Haziran 1981), 20-58.
- Kanûn, Abdullah. *en-Nubûgu'l-Mağribi fi'l-Edebi'l-Arabi*. Beyrut. Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 1938.
- Kuddâh, Neîm. *İfrikya el-garbiye fi Zilli'l-islam*, Cezayir: Şeriketü-Vataniye li'n-Neşri ve't-Tevzii, 1974.
- Kûlî, Muhammed Abdul-azim. *el-Ezherü'l-ş-Şerif ve's-Sudâniyyûn fi'l-asri'l-Memlûki*. Mısır: Mektebetü's-Sekâfi'd-Dîniye lin'n-Neşr, 2010.
- Kurt, Muhammed Ali. *El-İslamu ve'l-Hadaretü'l-Arabiyye*. Kahire: Matbaatu'l-Emiriye, 1934.
- Mağribî, Muhammed. *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî fi's-Sudâni'l-Garbi*. Bağdat: Dârü'r-Reşit, 1982.
- Mahmud, Abdülgani. *et-Ta'lim fi Mısıra Zemene'l-emeviyyîn ve'l-Memalik*. Kahire: Dârü'l-Maarif, 1984.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali. *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 1997.
- Makrîzî, Takiyyüddin. *ez-Zehebü'l-mesbûk fi zikrî men hacce mine'l-ḥulefâ'i ve'l-mülûk*. thk.. Cemalüddin Şeyyâl. Kahire: Lecnetü't-telif ve't-terceme ve'n-Neşr, 1955.
- Metz. Âdem. *el-Hadaretü'l-İslamiye fi'l-Karni'r-Rabii'l-hicri*. çev. Muhammed Hâdî, Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 1967.
- Ömerî, Şehabeddin. *Mesâlikü'l-ebsâr fi Memâliki'l-emsâr*. thk. Mahdi Necm ve Kamil Selman. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 2010.
- Saadî, Abdurrahman. *Târihu's-Sûdân*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 2012.
- Sadafî, İbn Ebîk. *Nüketü'l-heyâmân fi nüketi'l-heyâmân*. Kahire: Matbaatü'l-Cemâliye, 1911.
- Sahâvî Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Davu'l-Lâmi' li ehli'l-Karni't-Tasi'*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992.
- Selim, Muhammed Rızık. *el-Edebü'l-Arabi ve Târihuhu fi asri'l-memâlik ve'l-Osmaniyyîn ve'l-asri'l-hadîs*. Kahire: Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 1957.
- Suyûtî, Celalettin. *el-Hâvî li'l-fatâvâ*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiye, 1982.
- Suyûtî, Celalettin. *Hüsnu'l-muhâdara fi tarihi Mısıra ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1967.
- Şâtır, Abdül celil. *Tarihu ve Hadaretü'l-Sudani's-Şarkî ve'l-Evsat fi'l-karni's-sâbi' ila'l-karni't-tâsi' aşera lil milâdî*. Kahire: Heyetu'l-Misriyetü'l-Amme li'l-Kitap, 1972.
- Şevkânî, Muhammed. *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'da'l-karni's-sâbi'*. Kahire:

Heyetu'l-Mısriyetü'l' l-Amme li'l-Kitap, 1348.

Tarhân, İbrahim. "el-İslam ve'l-Lugati'l-Arabiyye fi's-Sudani'l-Garbî ve'l-evsat"
Mecelletü Ümmü Dermân 2(Ocak 1968) 1-19.

Timbuktî, Ahmed Baba. *Bidâyetü'l-Muhtaç li ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâç*. thk.
Muhammed Mutî`. Fas: Matbaatü'l-Muhammedîye, 2000.

Timbuktî, Ahmed Baba. *Neylü'l-İbtihâç bi Tatrîzid-Dîbâç*. Trablus: Dârü'l-Kitap, 1989.

Vallatî, İbnü't-Tâlib. *Fethu's-şükûr fi'marifeti a'yâni't-tekrûr*. thk. Muhammed İbrahim
Kuttâbi-Muhammed Hacı. Beyrut: Dârü'l-Garbî'l-İslami, 1. baskı, 1981.

Vud, Dayfullan. *Tabakâtu Vud Dayfullah fi'Evliyâi ve Sâlihîn ve Ulema ve Şuarâi's-
sudan*. Hartum: y.y. 2018.

